

Den fattige i lokala norrländska kontexter

I. Bakgrund och inledning

Den norska historikern Anne-Lise Seip inleder sitt stora arbete om socialhjälpstatens framväxt i Norge på följande sätt: "Socialpolitiken er født av ulikheten i samfunnet. Ulikhet gikk hånd i hånd med fattigdom".¹ Denna bok handlar om fattigdom förr. Att behandla ett sådant ämne innebär att man ställs inför ett antal frågeställningar som olikheter människor emellan gav upphov till och som många redan tidigare gett sig i kast med. Forskare har ägnat sig åt att bedöma fattigdomens orsaker och omfattning under olika historiska epoker. Man har försökt besvara frågor som rör vem eller vilka som drabbades av fattigdom, hur fattigdom uppfattades av olika sociala skikt i samhället, vilken lagstiftning som fanns att tillgå inom fattigvården och en del annat. Antingen har man studerat fattigvården som relaterad till missväxtår eller studerat hur fattigvården sett ut under mer normala perioder.

I denna bok beskrivs och analyseras sociala och ekonomiska kris-situationer som enskilda individer råkade ut för under 1800-talet och som var relaterade till fattigdom. Antingen uppkom och utvecklades dessa kriser som en följd av fattigdom eller så gav de upphov till nödsituationer som i sin tur ledde till att den drabbade blev ett s k fattig-

1 Seip 1984:11.

vårdsfall. De kriser som berörs här går givetvis inte att få någon direkt uppfattning om genom att helt enkelt studera dem rakt upp och ned. Det rör sig här om företeelser som inträffat i förfluten tid och finns omtalade i historiska dokument av olika slag. De blir dessutom i dessa dokument synliggjorda först genom de sociala reaktioner som olika aktörer, främst lokala myndighetspersoner, gett uttryck för i dokumenten, främst protokoll som rör den lokala fattigvården.

Boken är skriven av en sociolog och inte av en historiker. Sociologer har av tradition gjort en åtskillnad mellan det traditionella och det moderna.² Sociologens huvudintresse har tveklöst, och dessutom av naturliga skäl, riktats mot att reflektera över och belysa det moderna samhällets framväxt och funktioner. Att man därför som svensk sociolog ger sig i kast med ett område som normalt brukar beforskas, och faktiskt även i rikt mått har beforskats, av historiker, kan tyckas något egendomligt, ja kanske t o m äventyrligt. Detta kan man inte minst hävda med tanke på att 1800-talets svenska lokala självstyre, som ju mycket av denna bok handlar om, gett upphov till ett betydande intresse bland svenska historiker.

I motsats till de svenska historikerna har svenska sociologer således i relativt liten utsträckning ägnat sig åt att empiriskt belysa svensk politisk och social historia. Flera rimliga skäl kan anföras: I samband med sociologins etablering som svensk akademisk disciplin i slutet av 1940-talet deklarerade ämnesföreträdare, att det ämne som då växte fram främst skulle ägna sig åt moderna samhällsproblem kopplade till den moderna välfärdsstatens villkor och utvecklingspotential. I samband med den akademiska etableringen av ämnet fanns bland de sociologiska pionjärerna dessutom behov av att manifesteras sociologin som egen akademisk disciplin. Därmed blev det för dem eftersträvansvärt att hålla sociologiämnet åtskild från till synes närliggande discipliner som exempelvis filosofi, psykologi och historia.

På senare tid har ett fåtal sociologer, i anslutning till den relativa renässans som socialhistoria fått bland svenska historiker,³ ägnat sig

2 Detta har skett i olika skepnader och kan exemplifieras med begreppspar som de sk klassikerna inom sociologin utvecklat, som Durkheims "mekanisk solidaritet och organisk solidaritet, Tönnies' "gemeinschaft" och "gesellschaft", Webers "tradition" och "rationalitet" eller Maines "status" och "kontrakt", för att bara nämna fyra av flera liknande exempel.

3 Jämf Aronsson 1997.

åt att analysera samhällsproblem som sträcker sig bortom den tid som omfattar det sk välfärdssamhällets framväxt på 1930- och 1940-talen. Endast undantagsvis har dock intresset sträckt sig längre tillbaka än till tiden när socialförsäkringssystemen började ta form i landet.⁴ Dessa system har därmed fått tjäna som vattendelare mellan vad som är att betrakta som historikermark och sociologdomän. Denna självpåtagna tidsmässiga avgränsning kan i och för sig förstås sett utifrån ett forskningsstrategiskt sociologperspektiv. Data från äldre tider kräver en bredare och djupare förståelse av diverse historiska kontexter i gången tid än vad som utgör den svenske sociologens normala referensramar. Det förindustriella samhället kan dessutom tänkas vara alltför avlägsen för att fånga en sociologs intresse när det exempelvis gäller att finna viktiga grogrunder och mentala kopplingar till vad som fortfarande har aktualitet. De samhällsprocesser som omfattade industrialisering, urbanisering, sekularisering och byråkratisering, som kom att utgöra embryon till den moderna välfärdsstaten, kan man helt enkelt finna intressantare inblickar i närmare i tiden.

Även metodologiska aspekter brukar anföras för att inte sträcka sina sociologiska analyser alltför långt tillbaka i tiden. Främst brukar man då peka på sådant som har med det historiska datamaterialets beskaffenhet att göra. De historiska data som står till buds för en historiskt orienterad sociolog är uteslutande av sekundär karaktär i form av offentligt myndighetstryck, register, längder, protokoll, socialstatistik m m tillkomna utifrån administrativa eller kamerala syften, och inom referensramar som ligger långt bortom dem som en sociolog anser vara rimliga att grunda sin forskning på. Kvaliteten på denna typ av data kan således diskuteras, speciellt om de skall bilda utgångspunkter för kvalificerade, kvantitativa analyser. Små möjligheter finns att, med hjälp av skiftande dataunderlag, validera den typ av dokument som historisk forskning nyttjar, och framför allt finns inga möjligheter till att validera dem med hjälp av primärkällor som bygger på intervjuer och direkt observation. Att därmed söka tolka data tillkomna under vitt skilda tidsepoker och utifrån syften långt bortom de krav på reliabilitet, validitet och stringens, som modern samhällsvetenskap ställer, leder till såväl metodologiska som analytiska problem som inte så lätt kan överbryggas.⁵

4 Jämf Åmark & Palme 1999.

5 Goldthorpe 1991.

Ytterligare en aspekt kan läggas till dem som redan nämnts: Sociologins tillkomst som vetenskap hör intimt samman med det moderna samhällets framväxt. De personer som sociologer betraktar som sina klassiker, som exempelvis Marx, Durkheim, Weber och Simmel, ägnade sig samtliga åt att reflektera över en mängd skiftande aspekter som rörde det moderna samhällets framväxt. De såg det traditionella bondesamhället först och främst som en slående kontrast till det moderna, även om åtminstone Marx och Weber uppvisade betydande kunskaper om förmoderna samhällsformer.

Mot bakgrund av allt detta kan man givetvis fråga sig varför en sociolog överhuvudtaget skall ägna sig åt att reflektera över äldre tider. Man kan dessutom fråga sig vad en sociolog kan tillföra av intresse inom områden som redan är beträdda av forskare med gedigen kunskap om det förflutna. Här kan man anknyta till en artikel i vilken historikern Klas Åmark och sociologen Joakim Palme diskuterar på vilka sätt som färdigheter och kunskaper från var och en av deras discipliner skulle kunna bidra till att exempelvis utveckla socialhistorisk forskning.⁶ Deras argumentation går allmänt ut på att disciplinerna, genom att samverka, kan komplettera varandra. Sociologens metodkännedom och strävan att generalisera kan på ett fruktbart sätt kombineras med historikerns förmåga att värdera olika historiska kontexter, dennes stora detaljkunskaper och källkritiska hållning. I vad mån som denna bok visar prov på en fruktbar kombination av detta slag kan givetvis diskuteras.

2. Syften och problemställningar

Som nämnts behandlar denna bok kriser som gav upphov till fattigdom och nöd för enskilda individer. Dessa kriser synliggjordes för eftervärlden genom de sociala reaktioner på dessa kriser som finns nedtecknade i olika dokument, främst i protokoll rörande den lokala fattigvården. Ett av syftena med denna bok är att visa hur människor förr tänkte och handlade i prekära sociala sammanhang där existentiella problem förekom som handlade om liv, framgång, motgång och

6 Åmark & Palme a a.

död, och framför allt om armod, nöd och elände. Ett annat syfte består i att med olika levnadsöden och med beslut i fattigvårdsfrågor som utgångspunkter diskutera mer generella sociala och mentala utvecklingslinjer under svenskt 1800-tal.

Boken innehåller inga statistiska analyser av fattigdomens omfattning, utbredning eller karaktär. Historisk demografiska analyser byggda på socialstatistiska metoder finns avhandlade i arbeten författade av historiedemografen Lotta Vikström i artiklar presenterade och publicerade i andra sammanhang. Däremot bygger boken på systematiska studier av förhållanden som inte bara har med relativ, utan i hög grad har med absolut, fattigdom att göra. Detta betyder att boken behandlar sociala tillstånd som man i detta land förknippar med vad man idag normalt brukar hänföra till "problem i tredje världen".

För att svara upp mot syftena med boken har dokument studerats systematiskt som berör fattigvård och folkbokföring från två större svenska regioner, Skellefteå- och Sundsvallsregionerna, och med smärre inslag i form av referenser till en östgötsk sockenkommun. Att dokument av detta slag studerats systematiskt innebär att samtliga dokument inventerats, excerperats och analyserats så långt det varit möjligt med avseende på hur mycket av dokumentbeståndet som fortfarande finns bevarat. Den tidsperiod som dokumenten täcker motsvarar 80 år, eller mellan åren 1800-1880. De dokument som kommit ifråga på detta sätt innehåller dels lokala, sockenkommunala organs protokoll. Dessa protokoll innehåller uppgifter om hur den nöd som människor hamnade i kom att åtgärdas till följd av beslut fattade av 1800-talets lokala fattigvårdsmyndigheter, huvudsakligen de sockenkommunala stämmorna. Dels har betydande inslag hämtade ur den svenska kyrkobokföringen utnyttjats. Den innehåller husförhörslängder, dop-, vigsel- och begravningsböcker, vidare flyttnings- och slutligen komminionlängder.

Projektet som boken utgör en del av har benämnts *Krisbiografier – Krisers uppkomst och hantering under 1800-talet sett ur ett livsbaneperspektiv*. Med begreppet *krisbiografi* avses exempelvis i denna bok att understryka att kriser för den enskilde hade en historia med en början och ett slut som i hög grad hängde samman med de enskilda individernas egna liv. Att kriser har en egen historia har ytterligare accentuerats genom begreppet *livsbaneperspektiv* i projektrubrikens undertitel. Den svenska kyrkobokföringen ger oss idag världsunika möjligheter

att rekonstruera enskilda individers *livsbanor*. Här ställs vi dock som forskare inför flera analytiska problem. Sätten att nedteckna individernas livsbanor, med vilka mått man gjorde detta, vad man således värdesatte och inte värdesatte, och framför allt, vem som nedtecknade allt detta och med vilka syften detta gjordes, måste problematiseras. Vad vi idag kan utläsa ur historiska dokument utgörs av människors – i vårt fall huvudsakligen överhetens, den lokala elitens – reaktioner på händelser, företeelser och människors handlingsval. Allt detta har antingen nedtecknats för att bekräfta en positiv bild som en part ville förmedla, kallt registrerats som en följd av något myndighetsbeslut eller förts fram som något avvikande, negativt och kanske t o m avskryvart och i hög grad förkastligt sett med överhetens ögon. Har i enskilda fall någon undersåte fått komma till tals, måste man även då åberopa ett källkritiskt angreppssätt. Varför eller i vilka syften, i vilka sociala sammanhang och av vem nedtecknades detta? Finns anledning att anta att den som förde pennan på eget bevåg eller genom tvång underlät att skriva ned uttalanden av någon undersåte som kunde misshaga och väcka anstöt? Detta är frågeställningar man helst skulle vilja ha svar på i dessa fall. Oftast saknas dock empiriskt underlag för att fastställa sådant.

Denna bok behandlar ett ur socialhistoriskt och socialpolitiskt synpunkt både intressant och epokgörande skede i svensk nationell, regional och lokal historia. Under tidsperioden 1800–1880, som denna bok uppehåller sig vid, utvecklades exempelvis fattigvården på lokal nivå från att i början av seklet främst ha varit en angelägenhet för kyrkoförsamlingarna till att bli en alltmer sekulär problematik för de sockenkommunala organen. Denna utveckling ägde i sin tur rum i en föränderlig omvärld kännetecknad av bl a industrialisering, geografisk och social mobilitet, proletarisering och sekularisering på ett mentalt, individuellt och kulturellt plan.

De analyser som genomförs i boken tar i första hand sina geografiska utgångspunkter i delar av Sundsvallsregionen. De omfattar sockenkommunerna Alnö, Njurunda, Skön, Sundsvalls stad, Timrå och Tuna, som samtliga sedan sekler utgjort socknar och församlingar inom regionen, och dels i Skellefteå moderförsamling inklusive den fram till 1856 bildade staden Skellefteå.⁷ Vissa utblickar kommer i något av

7 Begreppet *sockenkommun* har bl a tillämpats av Alberto Tiscornia i hans doktorsavhandling eftersom både socken och kommun "betecknar såväl självstyrelsens art

kapitlen i boken även att riktas mot en mindre sockenkommun inom Östergötlands län, Vårdsberg.

3. Några analytiska utgångspunkter

Analytiska utgångspunkter av mer övergripande karaktär kommer att redovisas redan i detta kapitel. Andra, som speciellt anknyter till teman som efterföljande kapitel handlar om, kommer att närmare beröras i dessa kapitel.

3.1 Aktör och struktur – ett analytiskt dilemma?

När det gäller att analytiskt förhålla sig till konstellationen aktör-struktur, dvs förhållandet mellan en handlande individ och dennes sociala, politiska, ekonomiska och kulturella omgivning, har inom sociologi två motsatta förhållningssätt utvecklats. Det ena förhållningssättet brukar benämnas *metodologisk individualism*. Allt samhälleligt skall enligt detta förhållningssätt analyseras på individnivå. Ett exempel på detta inom sociologin utgör *rational choice-teorin*. Bland historiker kan bl a Dick Harrison anföras. Han menar att:

/.../ genom att fokusera på handlingar och aktörer i stället för på strukturer lägger vi tonvikten vid människornas egna bidrag till historien. Och det är så det skall vara. Historien skapas inte av strukturer utan av individer, agerande tillsammans [...] eller ensamma.⁸

Det motsatta förhållningssättet omfattar bl a olika varianter av strukturalism, ofta med ambitionerna att förfäktat en helhetssyn, att vara holistiska, där strukturella betingelser skall förklara allt. En lång rad strukturellt orienterade sociologer, som den sene Marx och amerikanen Talcott Parsons, kan här anföras som exempel. En tredje väg bland

som dess territoriella utbredning”. Se Tiscornia 1992:20.

8 Harrison 2002:128.

sociologer idag, kanske mest förknippad med Anthony Giddens⁹ och bland svenska historiker med Peter Aronsson,¹⁰ pläderar för någon form av kompromiss mellan dessa pooler. Man ser då aktörer både som formare och formade av strukturer på samma sätt som strukturer både formas av och påverkar enskilda aktörer. En föreslagen utväg ur detta, till synes eviga, analytiska dilemma, skulle, för att anföra en fjärde väg, kunna vara att analytiskt åtskilja de olika analysnivåerna genom att hänföra de analytiska bidragen som berör aktören till en pool och de som är av alltmer strukturell natur till andra. Thomas Brante har bland svenska sociologer pläderat för en sådan lösning.¹¹ Hans motsvarigheter bland historikerna får här representeras av Arne Jarrick och Johan Söderberg.¹²

Den sistnämnda utvägen har, som jag ser det, mycket som talar för sig. Man undviker att psykologisera och därmed i viss mån trivialisera företeelser som de facto har både strukturella orsaker och implikationer, eller som åtminstone till en del kan förklaras av strukturella faktorer. Samtidigt ger man aktören en adekvat plats i analysen. I de studier som följer i boken analyseras i första hand fall, där enskilda aktörer spelar betydande sociala roller. Detta innebär emellertid inte att huvudparten av förklaringarna har individuell, eller ens social relationell, karaktär. Vissa förklaringar måste härledas ur bredare kontextuella sammanhang där faktorer av såväl lokal, regional som nationell dignitet, som exempelvis lagstiftningens ”ramverkan”, måste beaktas.

3.2 Stad och land – De nordsvenska sociala och ekonomiska kontexterna

Boken kommer, som nämnts, huvudsakligen att behandla källmaterial hemmahörande dels i Sundsvallsregionen och dels, men i mindre grad, i Skellefteåregionen. Det finns här anledning att översiktligt belysa

9 Se exempelvis Giddens 1976:118-126 och framför allt Giddens 1984.

10 Aronsson et al 1988. Problemet finns för övrigt kort presenterat även i Aronsson 1997 a a:48.

11 Se Brante 1997. I denna artikel pläderar Brante för en nivåuppdelad sociologi. Se även Brante 1989 i vilken Brante, som titeln mer än antyder, vänder sig emot Giddens struktureringsteori.

12 Se Jarrick & Söderberg 1991.

de strukturella villkor som kännetecknade dessa två regioner under 1800-talet.

Hela Sundsvallsregionen, belägen vid den mellannorrländska kusten, vid Sveriges geografiska mittpunkt inom landskapet Medelpad och i Västernorrlands län, genomgick under 1800-talet en industrialisering som saknar motstycke i svensk ekonomisk historia. Sundsvalls stad ökade sin folkmängd från cirka 1.500 år 1800 till nästan 15.000 ett sekel senare. Således hade staden nära nog tio gånger så hög folkmängd år 1900 som ett sekel tidigare. Den mest dramatiska ökningen skedde fr o m 1860-talet. Mellan åren 1860 och 1880 mer än fördubblades folkmängden i staden.¹³ Från att ha varit en tämligen ordinär svensk småstad med fiske och hantverk som huvudsakliga näringsfång, blev Sundsvall fr o m 1860-talet ett naturligt centrum i ett expansivt sågverksdistrikt av internationella dimensioner. Sundsvall blev, för att uttrycka det med författaren Lars Molins ord, ”en stad i världen”.¹⁴ Detta fick bl a till följd att staden och dess omland blev en del av en världsekonomi. Världsomspännande ekonomiska konjunkturer kom därför även att påverka möjligheterna att exportera trävaror och drabbade därmed även indirekt befolkningen i staden och i omkringliggande region. En lågkonjunktur påverkade exempelvis Sundsvallsregionen 1878. Lönesänkningar som följde var sannolikt den viktigaste faktorn bakom den s k sundsvallsstrejken 1879¹⁵ med som mest 6000 arbetare i strejk.¹⁶ Befolkningsökningen skedde naturligtvis främst genom inflyttning, och då av förhållandevis yngre personer, framför allt arbetare, i yrkesverksamma åldrar. Tre bränder drabbade Sundsvall åren 1803, 1877 och 1888, av vilka de först- och sistnämnda i stort sett ödelade stadens bebyggelse.¹⁷

Av de sockenkommuner som denna bok i övrigt behandlar, angränsar Skön till Sundsvalls stad, medan Alnö består av en större ö och smärre holmar nära inloppet till Sundsvall. Timrå är beläget ett fåtal kilometer norr om staden. Samtliga dessa sockenkommuner genomgick en befolkningsutveckling som i Sverige endast har sitt motstycke i just Sundsvalls stad. Alla tre utvecklades från genuina jordbrukssock-

13 Tedebrand 1997:101.

14 Molin 1979:6.

15 Tedebrand 1997 a a:101.

16 Wikström 1982:58, Bladh 1985:92-102.

17 Boström 1988.

nar, med mellan 600-800 invånare vardera, till att efterhand omfatta flera industrisamhällen och ett flertal sågverk. Timrå hade redan före 1800-talet en viss industritradition genom det 1797 grundade Vivsta Skeppsvarv.¹⁸ På Alnön förekom inga sågverk överhuvudtaget fram till slutet av 1860-talet.¹⁹ År 1875 fanns där åtta stycken, varav sju var belägna längs öns västra strand som vetter mot fastlandet. Under tidsperioden 1849-1880 anlades i hela regionen hela 26 sågverk.²⁰ Bland dem etablerades Tunadal sågverk, belägen inom Sköns sockenkommun, som Nordens första ångsåg.²¹ Under tidsperioden 1860-1880 ökade befolkningen i Skön nära fyra gånger.²² Allt detta innebar att arbetskraften fick sökas från annat håll än från Sundsvallsregionens närmaste omland, i första hand från Värmland, där träindustrin vid denna tid hade drabbats av omfattande nedläggningar.²³

Njurunda, vars kommuncentrum är beläget någon mil söder om Sundsvall, genomgick en liknande, om än inte lika dramatisk, befolkningsutveckling som de andra nämnda sockenkommunerna, även om en viss industritradition redan fanns där långt innan den egentliga industrialiseringsepoken inleddes. Galtströms bruk hade grundats redan 1673²⁴ medan Svartvik etablerades som sågverk redan 1820. Såväl Njurunda som Skön, Alnö och Timrå hade, i likhet med Sundsvall, en förhållandevis ung befolkning fr o m 1860-talet med en stigande andel arbetare.

Jämfört med de redan berörda sockenkommunerna i Sundsvallsregionen måste Tuna, beläget ett par mil väster om Sundsvalls stad, betraktas som avvikande. Visserligen etablerades Matfors bruk tidigt med ett sågverk från slutet av 1700-talet och med ett järnbruk som fick sina privilegier under 1830-talet. Medan järnbruket fortlevde till 1879 kom sågverksrörelsen i Tuna att avvecklas genom tillkomsten av ovan nämnda Svartviks ångsåg i Njurunda, grundad av samma ägarintressen som drev Matfors bruk. Tuna kan, mot bakgrund av detta, under hela 1800-talet främst betraktas som en genuin jordbruksbygd.²⁵

18 Nyberg 1970:11 & 135-142.

19 Norberg 1980:12.

20 Hjulström et al 1955:320 & 323.

21 Norberg a a:9.

22 Olsson 1947:221.

23 Ibid:14-15 & 51ff.

24 Wikström a a:23.

25 Se www.umu.se/ddbmaterial/sundsvall.htm.

Den till ytvidden omfattande Skellefteåregionen, som omfattar Skellefteå stad och sockenkommun och dessutom Byske kommun, som 1875 bröt sig ut ur Skellefteå moderförsamling, skiljer sig avsevärt från Sundsvallsregionen. Visserligen fanns några sågverk i regionen, av vilka de två mest betydande var belägna inom Byske sockenkommun. Regionen kan dock under hela 1800-talet betraktas som en jordbruksbygd. Skellefteå stad grundlades visserligen 1845 men var till en bit in på 1900-talet förhållandevis liten med under 1000 invånare. Staden kom för övrigt administrativt att vara inkorporerad med Skellefteå sockenkommun fram till 1881.²⁶

Sammanfattningsvis omfattar analyserna i boken sockenkommuner av högst skiftande karaktär. Detta gäller såväl de sockenkommuner som representerar Sundsvallsregionen, liksom Sundsvallsregionen som helhet jämfört med Skellefteåregionen. Dimensionen urbant-ruralt finns representerad. Två städer finns representerade, en inom vardera region, Sundsvall, med stadsprivilegier redan 1621, och Skellefteå, som ju blev stad betydligt senare. Medan Sundsvall från och med 1860-talet kom att bli ett regionalt centrum för en trävaruindustri, vars omfattning med svenska mått fick närmast gigantiska proportioner, kom Skellefteå, genom sin litenhet under hela 1800-talet, att i ringa grad sätta sin prägel på sin region. Sundsvalls stad kommer även i fattigvårdssammanhang att bli väsentlig som utgångspunkt för jämförelser med de sockenkommuner som omger staden.

Sockenkommunen Skellefteå, vars fattigvård nyligen behandlats i en doktorsavhandling författad av historikern Elisabeth Engberg, med ett dataunderlag som motsvarar det som utnyttjats i denna bok,²⁷ kommer bl a av detta skäl att mindre prägla analyserna i boken än vad sockenkommunerna i Sundsvallsregionen gör. Fall från Skellefteåregionen kommer dock att belysas i Kapitel 5 som handlar om hur brandstodsöreningarna utvecklades och de sociala konsekvenser denna utveckling fick. De slutsatser Engberg gör, med utgångspunkt i sina analyser av "[f]attigvårdens former och understödstagare i Skellefteå socken under 1800-talet", kommer dock att utgöra en värdefull källa för jämförelser av hur fattigvården fungerade i nämnda regioner i ett sammanfattande avslutningskapitel.

26 Engberg a a:70ff. För en utförlig historik över Skellefteåregionen, se Fahlgren 1953 & 1956.

27 Engberg a a.

3.3 Om lokal offentlighet, politisk kultur och svensk fattigvård

När den svenska fattigvården skildras historiskt har framställningarna antingen utgått från ett centralmaktsperspektiv eller från ett sockenkommunalt, lokalt perspektiv. Det första perspektivet uppehåller sig huvudsakligen vid centralmaktens lagstiftande verksamhet på fattigvårdsområdet. Underförstått föreligger då antagandet att de lagar som staten stiftade på detta område fick avgörande återverkningar på regionala och lokala beslut i fattigvårdsfrågor. Detta perspektiv tycks ha präglat en stor del av de studier om fattigvård som gjordes för flera decennier sedan.²⁸ Förordningarna på fattigvårdsområdet betraktades då inte endast som ramar och allmänna centrala viljeyttringar för hur staten ansåg att detta område skulle skötas i de enskilda sockenkommunerna i landet. Av detta skäl utgjorde därför förordningar, betänkanden och den allmänna rikspolitiska debatten som den tedde sig i riksdagarna de huvudsakliga källorna. Flera studier av detta slag har ifrågasatt förutsättningarna att överhuvudtaget tala om "den svenska lokala självstyrelsen på landsbygden".²⁹

Om man däremot tar sin utgångspunkt i ett sockenkommunalt perspektiv, innebär detta först och främst att man tillmäter det lokala självstyret stor betydelse i sammanhanget. De empiriska utgångspunkterna som detta perspektiv baserar sig på finner man i protokoll och räkenskapslängder som speglar hur fattigvårdsfrågor sköttes på denna analysnivå. Man kan visserligen, som antytts ovan, anta att lagar och förordningar bildade mer eller mindre bestämda ramar för hur verksamheter lokalt kunde bedrivas. Alberto Tiscornia, exempelvis, menar dock att centralmaktens inblandning i fattigvårdsfrågor var begränsad och "visade sig fungera som en yttersta resurs att ta till när gränsen för det olagliga tangerades".³⁰ Historikern Eva Österberg kopplar för sin del uppkomsten av den svenska modellen till det lokala självstyret, och gör detta med följande argument:

Som jag (Österberg) ser det, har den svenska modellen [...] hämtat många av sina förutsättningar i ett småskaligt bondesamhälle med tämligen självständiga bönder. Till skillnad från i de flesta

28 Jämf Montgomery a a.

29 Se Tiscornia a a:16, och där anförd litteratur!

30 Ibid:131

länder i Europa ägde många bönder här sin egen jord ända sedan medeltiden. De var kontinuerligt representerade i riksdagen fr o m 1500-talet. Huvudmotsättningen i samhället låg i grund och botten i relationen mellan statsmakt och bönder, inte mellan bönder och feodaladel eller stat och borgerskap. Samtidigt var det just i relationen stat-bönder som grogrunden fanns för integration och samarbete. Det fanns flera alternativa arenor för kontakt på såväl lokal som central nivå. Båda parter lärde sig att gå förhandlingens och kompromissens väg mot de ekonomiska lösningar som var godtagbara för de ledande folkmajoriteterna. Mot en stark stat stod ett folk som på sitt vis också var starkt, det var mellan de makterna som kraftfältet fanns. Det är i just den blandningen och just den dynamiken, ständigt skiftande, som rötterna ligger till den svenska politiska traditionen – inte *enbart* i en stark interventionistisk stat, och lika lite *enbart* i en stark folklighet och kollektivism.³¹

Eftersom utgångspunkten för denna bok är att spegla hur människor som hamnat i olika former av kriser kommit att bemötas i sin närmiljö, är det naturligt att det sistnämnda sockenkommunala perspektivet utgör utgångspunkten för kommande analyser. En av utgångspunkterna i denna bok är därför att förförståelsen om en stark centralmakt skall problematiseras med hjälp av den empiri som är kopplad till fattigvårdens konkreta utformning sockenkommunalt.

Under åtminstone två decennier fram till idag har omfattande historisk forskning på olika sätt speglat förhållandena mellan centralmakt och det sockenkommunala. År 1987 publicerades två artiklar i ämnet, den ena av Eva Österberg³² och den andra av Torkel Jansson,³³ vilka sannolikt båda kom att bidra till att den efterföljande forskningen på området fick den inriktning som Österberg och Jansson då föreslog. Om detta vittnar inte minst omfattande citeringar och hänvisningar till deras artiklar som man kan återfinna i ett antal efterföljande avhandlingar i historia om förhållanden mellan centralmakt och lokalt självstyre. Allt större konsensus har efterhand uppnåtts bland historiker om att det lokala självstyret i detta land har varit tämligen be-

31 Österberg 1996:101.

32 Österberg 1987.

33 Jansson 1987.

tydande sedan lång tid tillbaka.³⁴ I själva verket är det svårt att finna motsvarigheter exempelvis i andra delar av Europa till detta lokala självstyre. Möjligen kan Finland, med likartad sociopolitisk bakgrund som en följd av att detta land ju utgjorde en del av Sverige fram till 1809, uppvisa likheter med Sverige.

I syfte att begreppsliggöra det relativa självstyret i det lokala, har inte minst historiker utnyttjat begreppet *politisk kultur* som ersättning för det traditionella politikbegreppet.³⁵ Eva Österberg har föreslagit att detta begrepp skall omfatta följande aspekter:

- De värderingar som människor har om vad som över huvud taget skall räknas till politik (politikens innehåll, *politikbegreppets räckvidd*);
- De uppfattningar av mera varaktigt slag som rått om vilka mötesplatser och arenor som kan definieras som politiska arenor (politikens *rum*);
- De föreställningar man har om vilka former som det politiska livet bör ta sig för att uppnå legitimitet (politikens *former*);
- De föreställningar man har om de mönster för politiskt handlande som i ett längre perspektiv framstår som framgångsrika (*strategi-traditioner*).³⁶

34 Den svenska sockenstämman har som ett uttryck för det lokala självstyret medeltida anor. Se exempelvis Johansson 1937:1-4. Så här framställer rättsvetaren Lotta Vahlne Westerhäll förhållandet mellan stat och kommuner efter 1862:

Ända sedan tillkomsten av 1862 års kommunalförordningar har staten delat sin makt med kommunerna. /.../ Utgångspunkten för vad som brukar kallas för den kommunala självstyrelsen var att kommunerna fick sitt berättigande från staten, och för att kommunbegreppet över huvud skulle komma ifråga, var det staten som avgjorde omfattningen av den kompetens som kommunerna skulle tilldelas. Denna kompetens att utöva makt uppfattades som en delegerad rätt till självstyrelse för gemensamma angelägenheter. Vahlne Westerhäll 2004:32.

35 Begreppet introducerades dock redan i mitten av 1960-talet av sociologerna Lucian Pye, Gabriel Almond och Sidney Verba. Dessa definierade politisk kultur som "en uppsättning attityder gentemot politik, attitydmönster som skänker mening och betydelse åt handlandet." Se Aronsson 1992:338 & Harrison a a:125. Harrison anför för övrigt även andra definitioner. Ibid:125-126. Se vidare Gustafsson 1989, Tiscornia a a:180 och Aronsson 1992 a a.

36 Österberg 1996, a a:98.

Österberg tillägger, i anslutning till detta, att hon med dem avser att "öppna ögonen för traditioner, mentaliteter och praktiker på det politiska, rättsliga och sociala området som kan sträcka sig långt tillbaka i tiden".³⁷ Mot bakgrund av den roll som dessutom de självägande bönderna under århundraden har kommit att spela på den lokala politiska arenan, inte minst under 1800-talet,³⁸ och att den politiska kulturen inte enbart kan ses som enskilda aktörers uppfattningar utan uttryck för en mer samfälld lokal åsiktsyttring byggd på interaktionen mellan inflytelserika aktörer,³⁹ kommer begreppet att tillämpas i olika sammanhang i denna bok. Peter Aronsson anlägger följande synpunkter på tillämpningen av begreppet, som också utmynnar i en precisering i sammanhanget:

I modern forskning har man använt termen *politisk kultur* för att beskriva hur mönster för konfliktlösning och samarbete utformas, inte bara i moderna utan även i förindustriella samhällen. /.../ Den politiska kulturen kan i detta sammanhang (vilket ju även inbegriper föreliggande studie. Förf:s tillägg) inte uppfattas som endast individers attityder och åsikter. Den skapas istället i interaktionen mellan individuella aktörer och upprätthålls av det kollektiva subjektets gemensamma nämnare i praxis såväl som i språket.⁴⁰

Begreppet kommer framför allt att aktualiseras i anslutning till diskussionen om hur olika sockenstämmor i Sundsvallsregionen behandlade företeelsen sockengång.⁴¹

37 Ibid.

38 Se ibid:99. I själva verket sträcker sig Österberg betydligt längre tillbaka i tiden för att underbygga tillämpbarheten av begreppet politisk kultur än vad föreliggande studier ger sig i kast med. Se ibid:100-101!

39 Jämf Aronsson 1992 a a:18.

40 Ibid:18.

41 Se Kapitel 4.

4. Fattigvårdslagstiftningen – några hållpunkter

Frågan om hur den svenska fattigvården under 1800-talet utformades på det lokala, sockenkommunala planet borde, bortsett från vad som diskuterats ovan, på ett naturligt sätt kunna knytas samman med hur lagstiftningen på detta område utformades. Lagstiftningen kan tolkas som en samling manifesta uttryck för centralmaktens intentioner. En centralmakt kan därtill antas ha ambitioner att styra och kontrollera med såväl tvingande lagstiftning som diverse kontrollåtgärder för att få lagstiftningen att efterlevas, och därmed kunna sätta sina intentioner i verket.

Nu kan man ju inte uppfatta den svenska centralmaktens intentioner i så enkla termer som att mena att centralt stiftade lagar och förordningar automatiskt fick direkta återverkningar på lokal sockenkommunal nivå. Frågan som här måste ställas är i vilken mån som lagstiftningen överhuvudtaget påverkade beslut om hur åtgärder utformades och fattades på det sockenkommunala planet. Betraktades lagstiftningen som tvingande eller uppfattades den först och främst som en resurs att ta till först när man ansåg sig ha hamnat inför mer prekära beslut? Även om lagstiftningen först och främst tillhandahöll vida ramar, går det inte att helt bortse ifrån lagstiftningens utformning, eftersom man, som nämnts, kan anta att den uttryckte centralt framställda, normativa viljeyttringar som reaktioner på en fattigvård som i praktiken förkom ute i bygderna.

Den lagstiftning som i första hand är relevant här anknyter naturligtvis direkt till hur fattigvården reglerats under den undersökta perioden. Såväl Arthur Montgomery som ett stort antal andra forskare bland hans efterföljare som analyserat svensk fattigvård historiskt har tämligen ingående behandlat denna lagstiftning. Det finns därför ingen anledning att beskriva lagstiftningen på området uttömmande även här utan snarare att peka på några generella drag i dess utveckling från 1700-talets slut⁴² fram till år 1880.

42 Tiscornia förlägger i själva verket grunden till reglerandet av den lokala självstyrelsen till 1723 års privilegier för prästeståndet då prästen erhöll rätt att kalla till sockenstämma och att församlingen först då blev erkänt som rättssubjekt. Se Tiscornia a a:24.

När man belyser det institutionella samhällsstödet skiljer man huvudsakligen mellan å ena sidan fattigvård, eller dess senare form socialhjälp, och å den andra socialförsäkringen. Den förstnämnda formen, som ju är aktuell i denna bok, är beroende av någon form av individuell prövning, medan den senare bygger på i förväg fastställda schabloner när något speciellt inträffat. Fattigvården, som har sin mentala grund i den kristna barmhärtighetsläran, har i sin tur byggt på två skilda åskådningar. Utifrån den ena hävdas att medborgaren har rätt till försörjning medan den andra bygger på uppfattningen att fattig hjälpen skall betraktas som en allmosa. Den rättighetsbaserade fattigvården kom att, med smärre undantag, prägla lagstiftningen i landet i förordningarna från 1700-talets senare del och fram till 1871 års fattigvårdsförordning.⁴³

Den första allmänna fattigvårdsförordningen i Sverige tillkom 1763 och fastslog att fattigvården var en lokal församlingsangelägenhet. Förordningen fastslog att församlingarna hade rätt till obligatorisk utdebitering av medel för ändamål som rörde fattigvårdens verksamhet, en rätt som dock inskränktes redan tre år senare.⁴⁴ Förutom denna förordning kan, beträffande lagstiftningen under 1700-talets senare del, omnämnas en kungörelse som tillkom 1788. Enligt denna kungörelse begränsades individers möjligheter att flytta mellan församlingarna genom att den gav församlingarna laglig rätt att avhysa personer som kunde misstänkas bli en framtida ekonomisk börda för fattigvården.⁴⁵

I enlighet med 1811 års 'kungörelse angående allmänna skyldigheten att delta i fattigvården' fastslogs, att de som inte själva behövde andras hjälp skulle bistå fattiga äldre och barn. I praktiken innebar detta att sockenstämmorna genom majoritetsbeslut åter beslutade om att ta ut avgifter och skatter av socknens vuxna befolkning för att bekosta fattigvården.⁴⁶ Detta fick dock till följd att förordningen de närmast följande årtiondena tillämpades på skiftande sätt men ändrade däremot inget i sak när det gällde socknarnas ansvar gentemot fattiga.⁴⁷

43 Se Jägerskiöld 1977:5-6. Det undantag rättsvetaren Stig Jägerskiöld anför avser det understöd som innefattas i 1871 års fattigvårdsförordnings andra paragraf där lagstiftaren ger en möjlighet för kommunen att ge fattigunderstöd som ett lån med återkravs rätt. Ibid:6.

44 Aronsson 1992 a a:92.

45 Jämf Gerger 1992:28-29. Se även Tiscornia a a:25.

46 Olofsson 1996:51-52 och Aronsson, 1992 a a:92.

47 Montgomery a a:82. Se även Tiscornia a a:43.

Ett problem som ständigt återkom såväl på riksnivå som i det lokala rörde vem som kunde komma ifråga för fattigvård. Hur skulle man skilja dem som kunde anses som ”rätta” från ”orätta” fattiga. Bland annat togs denna fråga upp i 1837 års fattigvårdskommitté, som presenterade sitt betänkande 1839. Genom omfattande debatter⁴⁸ och ett digert förarbete kom kommittén att i hög grad bidra till att fattigvårdens utformning som helhet blev mer genomarbetad än tidigare.⁴⁹ De fattiga skulle som grupp differentieras på ett mer tidsenligt sätt, hävdade man. De ”ofrivilligt tjänstlösa” skulle skiljas från dem som själva ansågs ha orsakat att de saknade laga försvar och att de därför hamnade i nöd. Den sistnämnda kategorin skulle i sin tur skiljas ut från dem som kunde betraktas som lösdrivare, d v s de som man ansåg uppsåtligen hade hamnat på obestånd.⁵⁰ Tendensen i fattigvårdskommitténs betänkande från 1839 kommenterar historikern Louise Lönnroth på följande sätt:

Fattigvården sågs inte längre som en lagstadgad rättighet utan borde snarare uppfattas mer negativt av de fattiga. Fattigvård skulle vara hjälp till självhjälp.⁵¹

Den för socknarna och städerna viktiga frågan om att kunna neka fattiga personer inflyttningsrätt bortsåg kommittén helt ifrån. Den ställde sig dessutom kritisk till andra regleringar som den ansåg motverkade en friare arbetsmarknad. För övrigt ifrågasatte kommittén socknarnas och städernas rätt att själva fastställa fattigvårdens konkreta utformning.⁵²

I 1847 års allmänna fattigvårdsförordning omsattes en del av fattigvårdskommitténs idéer. I förordningen gavs exempelvis riktlinjer för socknar och städer om vem som kunde komma ifråga för fattigvård och hur fattigvården skulle finansieras. Fattigvård skulle ges till ”/.../ sådana nödställda medlemmar, som, i anseende af bristande arbets-

48 Se bl a Petersson 1983:16-60.

49 1831 initierades för övrigt en enkät bland landets samtliga socknar i syfte att genomföra en systematisk kartläggning av hela den svenska fattigvården. Se Lundgren 2003:135.

50 Olofsson a a:64.

51 Lönnroth 1995:98.

52 *Underdånigt Betänkande, med dertill hörande handlingar, angående Fattigvården i Riket, utom Stockholms Stad, jemte därmed sammanhang egande ämnen 1839.* Se även Olofsson a a:51-53.

förmåga, manförhet eller sjukdom, äro urståndsatte att sig sjelwe försörja”, som det hette. Sysselsättning åt arbetsföra skulle i stället erbjudas genom socknarnas och städernas försorg, och i kristider dessutom genom s k nödhjälpsarbeten. Möjligheterna inskränktes för socknarna när det gällde att hindra någon vuxen person från att fritt välja vistelseort. Så här kommenterar Peter Aronsson detta:

Alla sådana beslut av sockenstämma eller fattigvårdsstyrelse förklaras för ogiltiga. Är personerna att betrakta som försvarslösa ska de hanteras efter försvarslöshetsstadgan. Nu är det istället fattigförsörjningsorten som har avgörandet i sin hand – om de tolererar att den fattige bor i en annan församling så får de även täcka de kostnader som fattigstyrelsen där har för hjonet. I annat fall har de rätt att beordra hem honom eller henne; en konstruktion som egentligen kunde göra den fria flyttningen till en chimär, ty sockenmännen ville säkert hellre ha den fattige, och därmed omkostnaderna, under så noggrann uppsikt som möjligt.⁵³

En restriktion infördes när det gällde socknens rätt att fastställa former för fattigvården. Sockengång, dvs en av sockenstämman reglerad vandring som fattiga anmodades göra mellan befintliga hushåll för att motta hjälp i utbyte mot eventuella arbetsinsatser,⁵⁴ kunde inte längre komma ifråga för barn. Barnen skulle anvisas stadigvarande bostad. Riktlinjer när det gällde finansieringen av den lokala fattigvården utformades. De innebar att socknen fick möjligheter att täcka fattigvårdskostnaderna genom mantalsskatt.⁵⁵ På detta sätt blev fattigvården, från att tidigare ha varit en angelägenhet för kyrkoförsamlingarna, i hög grad en sekulariserad, kommunal och kameral angelägenhet.⁵⁶

1847 års förordning, som av en del forskare ansetts vara en vattendelare i den svenska fattigvårdens historia,⁵⁷ förorsakade emellertid ökade ekonomiska pålagor på socknarna. Genom att krav i allt större utsträckning uppkom om att få ned socknarnas utgifterna generellt, fanns skäl till att så fort som möjligt förändra förordningen. Redan

53 Aronsson, 1992 a a:221.

54 Se vidare Kapitel 4 om denna företeelse.

55 SFS 1847:23.

56 Olofsson a a:56, 101 & 220.

57 Se Engberg a a:320-321 och där anförd litteratur.

1853 tillkom därför en ny fattigvårdsförordning. Den innebar, jämfört med den föregående, en del inskränkningar i rätten att få fattigvård. Inskränkningarna innebar bl a att den som kunde betraktas som arbetsför även ansågs skyldig att försörja sig och sina närstående. I princip innebar denna förändring att ingen arbetsför fortsättningsvis kunde anföra enbart fattigdom som skäl för att socknen eller staden skulle försörja dennes övriga familjemedlemmar. Endast vid missväxt och vid större olyckor kunde arbetslöshet komma ifråga som skäl för sockenkommunala hjälpinsatser. Även förändringar i den s k hemortsrätten infördes. Det skulle inte längre vara möjligt att avhysa någon fattig innan de tre år hade förflutit som gällde för hemortsrätt. Å andra sidan kunde ingen person som var 55 år eller äldre skaffa sig ny hemortsrätt, d v s flytta till annan socken.⁵⁸

Statsvetaren Herbert Tingsten hävdar att såväl 1860- som 1870-talen kännetecknas av avsaknaden av reformer ”av i mera egentlig mening socialpolitisk natur”.⁵⁹ 1871 års fattigvårdslag kan därför i linje med Tingstens kommentar snarare ses som ett försök att återknyta till ett än mer restriktivt förhållningssätt till fattigvården än vad man kan återfinna i 1847 och 1853 års förordningar. Eftersom återverkningarna av denna fattigvårdslag var betydande i vissa delar av landet, bl a i städerna, och eftersom dessa återverkningar dessutom kommer att behandlas i ett avsnitt i kapitel 2, hänvisas till detta kapitel för ytterligare kommentarer till lagen ifråga.

Även annan lagstiftning har relevans för hur fattigvårdsfrågan reglerades. Det gäller i första hand den s k försvarslöshetsfrågan, tjänstehjonsstadgans tillkomst 1833 och förordningar som rör det lokala organ där beslut i fattigvårdsfrågor fattades, nämligen sockenstämman och dess underordnade verkställighetsorgan. Dessa regleringar diskuteras i denna bok i andra avsnitt.

58 SFS 1853:36. Se även Gerger a a:30.

59 Tingsten 1967:45.

5. Den lokala fattigvården

Protokoll från de sockenkommunala stämmorna, och i vissa avseenden även från kommunalnämnder och fattigvårdsstyrelser,⁶⁰ utgör, som nämnts, det centrala empiriska underlagen i denna bok. Dessutom sköttes fattigvårdsfrågor i Skellefteå sockenkommun mellan åren 1838-1871 av enskilda distrikt, omfattande en större by och dess omland.⁶¹ Oavsett detta finns skäl att här belysa den sockenkommunala stämmans funktioner under 1800-talet, eftersom denna instans, bland andra frågor, även skötte fattigvården på det lokala planet. Sockenstämman blir därmed central för att förstå hur fattigvården i praktiken fungerade under 1800-talet.

Sockenstämman har medeltida anor.⁶² Fram till en bit in på 1800-talen var frågorna som behandlades i denna instans framför allt av kyrklig natur även om sockenstämman också tog sig an fattigvårdsärenden till följd av det ansvar som socknen redan före 1800-talet blivit tilldelad när det gällde omsorgen om de fattiga och nödställda.⁶³ Genom att regleringar var tämligen vidlyftiga när det gällde vad sockenstämmorna allmänt skulle befatta sig med, kom den praxis som utvecklades i de olika sockenkommunerna att skifta en del. I och med en förordning om sockenstämmor från år 1817 blev stämmans funktioner dock mer preciserade; de protokoll som upprättas på stämman ges i och med denna förordning även rättslig status. Bland annat omfattar förordningen en sammanfattning av de frågor som sockenstämman skulle ägna sig åt. Av intresse i detta sammanhang är att stämman skulle ägna sig åt "[h]ushållningen och vården av /.../ socknens enskilda kassar, såsom fattig- och brandstodskassar", vidare "bildande av brandstodsföreningar, /.../ [f]örsörjningen av de fattiga inom socknen och överläggningar om mindre arbetsföra personers inflyttande /.../

60 Det sistnämnda avser dels Sundsvalls stad efter kommunreformen som trädde ikraft 1863 och dels Tuna, som inrättade en fattigvårdsstyrelse 1847.

61 Engberg a a:44.

62 Johansson a a:1-4.

63 Intressant i sammanhanget är, bland sockenkommunerna representerandes Sundsvallsregionen, att det första fattigvårdsärendet behandlas 1804 i såväl Alnö, Skön, Sundsvall som i Timrå medan första ärendet för Tunas vidkommande infaller året därpå.

(samt) [ö]verenskommelser om allmän ordning och sedlighet inom församlingen /.../".⁶⁴

Hur såg då det åtgärds panorama ut som sockenstämman hade att tillgå när det gällde fattigvårdsärendena? När människor kom på obestånd av skäl som inte direkt ansågs vara förorsakade av dem själva, fanns vid 1800-talets mitt, åtminstone för de norrländska landsbygdssocknarna, i huvudsak tre åtgärdsalternativ att ta ställning till:

Man erhöll för det första bidrag utdelade ur socknens gemensamma tillgångar, samlade i den s k fattigkassan. Bidragen skilde sig såväl med avseende på den tid som bidragen skulle täcka som vad bidragen konkret innehöll. Dels kunde bidragen utdelas som följd av någon akut uppkommen omständighet och utgjordes då av ett engångsbelopp som var avsett att avhjälpa det akuta nödläget. Olyckor i form av brand och personskador är exempel på akuta situationer som då kunde leda till sådana bidrag. Dels kunde bidragen avse en längre tidsperiod, vanligtvis ett år, och skulle då avhjälpa nöd som antogs bestå under en längre tidsperiod, ofta livet ut. Åldringar och handikappade som saknade nära anhöriga utgör exempel på kategorier som här kom ifråga. Bidragens innehåll kunde dels vara 'in natura', oftast i form av föda, exempelvis i form av en viss kvantitet säd. I Norrland kom mestadels korn och ibland även en mindre kvantitet råg ifråga. Dels förekom bidrag i form av pengar, ofta förmedlade av någon betrodd person som vanligtvis var den uppsyningsman som avdelats för det distrikt eller den samling byar där den behövande bodde.

Vidare kunde man utackorderas till någon som hade husrum och andra resurser att ta emot den nödställda. Utackorderingen var en följd av en öppen budgivning där den som angav det jämförelsevis lägsta beloppet för att ta emot den utackorderade oftast blev antagen att ta emot denne. Nödställda som kunde komma ifråga för utackorderingar var huvudsakligen åldringar och barn som saknade nära försörjningspliktiga anhöriga. Utackorderingarna skedde normalt inom sockengränserna. Enstaka utackorderingar kunde dock förekomma över dessa gränser, exempelvis mellan de till ytan relativt små socknarna i Sundsvallregionen. Beslut om utackorderingar omfattade vanligtvis en i förväg bestämd tidsperiod, oftast ett år. De kom därmed årligen att aktualiseras genom att de blev föremål för omförhandlingar vid sock-

64 Se Aronsson 1992 a a:47 & 68-70 och där anförda källor.

enstämmorna. Även denna åtgärdsform finansierades via socknens gemensamma tillgångar.

Man kunde för det tredje besluta att den behövande skulle bli föremål för sockengång. Kapitel 4 i denna bok behandlar uttömmande denna åtgärdsform.

Ett fjärde alternativ, som innebar att den eller de nödställda kunde inlogeras på en för fattiga avsedd sockenstuga, *fattighuset*, var av ringa betydelse på den norrländska landsbygden i avsaknad av sådana inrättningar.

6. Tillvägagångssätt, källor och källkritiska reflektioner

Hur har studien som denna bok grundar sig på lagts upp? Datainsamlingen kan delas upp i tre etapper, som i praktiken delvis har genomförts parallellt eller bildat utgångspunkter för återkopplingar till föregående etapper. Följande etapper kan urskiljas:

En systematisk genomgång har inledningsvis genomförts av samtliga befintliga protokoll som omfattar de sockenkommunala fattigvårdsmyndigheternas verksamhet. Protokollen omfattar redovisning av handläggning och beslut i ärenden där enskilda människor framträder i omständigheter där fattigvård kunde åberopas. Vissa luckor i bestånden av protokollen förekommer. Förkomna är för Njurunda sockenkommun hela beståndet för tidsperioden 1800-1827 och för Skellefteå moderförsamling för tidsperioden 1800-1829. Beträffande Sundsvalls stad har inga fattigvårdsstyrelseprotokoll för tidsperioden 1864-1865 kunnat återfinnas. Det excerperingsarbete av protokollen som avser tidsperioden 1800-1862 har genomförts vid Forskningsarkivet, Umeå universitet, där konverteringar av detta bestånd av stämprotokoll till micro fiches finns tillgängliga. Dessutom har såväl de i Demografiska Databasens bibliotek tillhandahållna excerperingarna av sockenstämmoprotokollen avseende Skellefteå sockenkommun åren 1830-1834, 1839-1849 och 1855-1868 som de konverteringar av dessa protokoll till micro fiches som finns på Forskningsarkivet utnyttjats. Beträffande tidsperioden 1863-1880 har excerperingar genomförts vid

Kommunarkivet/Medelpadsarkiv, Sundsvall, samt Kommunarkiven i Skellefteå och Timrå. Slutligen har, när det gäller sockenkommunen Vårdsberg i Östergötlands län, excerperingar genomförts av historikern Anna Lundberg vid Landsarkivet i Vadstena.

Genom att utnyttja sökverket INDIKO för digitaliserade kyrkböcker (se vidare nedan!) har det därefter varit möjligt att identifiera i stort sett samtliga i protokollen angivna enskilda, unika personer som blev föremål för sockenkommunernas fattigvård. När osäkerhet uppstått, exempelvis beroende på att ök- eller smeknamn emellanåt angetts i protokollen⁶⁵ eller när boendeort för sökt person inte angetts,⁶⁶ har församlingarnas husförhörslängder kompletterat dessa eftersökningar. Sätten att ange enskilda personer har ofta växlat över tiden. Genom att göra systematiska jämförelser av uppgifter om enskilda personer utifrån flera enskilda ärenden i protokollen, har det exempelvis gått att identifiera personer där endast makens namn angetts eller där angivna boendeorter skiftat eller utelämnats. Sammantaget har såväl INDIKO och husförhörslängder som sockenstämmoprotokoll systematiskt utnyttjats för identifikation av personer som förekommit i fattigvårdssammanhang. Här bör nämnas att Timrå kyrkoarkiv inklusive dess husförhörslängder är förkomna för tidsperioden 1853-1864. Med datorhjälp har arkivet rekonstruerats inom ramen för INDIKO. Smärre detaljer i enskilda personers levnadsförlopp har dock gått förlorade som en följd av denna lucka.

När väl identifikationen av de i fattigvårdssammanhangen angivna personerna avklarats, har uppgiften slutligen bestått i att rekonstruera de levnadsöden som de enskilda personerna uppvisar. Till att börja med har registreringar återfunna i INDIKO utnyttjats, vilka sedan kompletterats med systematiska eftersökningar i husförhörslängderna. Här har, förutom uppgifter som förekommer i INDIKO och husför-

65 En person med öknamnet 'Halta Carin' fanns omskriven i sockenstämmoprotokollen för Sköns sockenkommun under tidsperioden 1848-1852. Eftersom denna person även var angiven med boendeort, klargjorde en titt i husförhörslängderna för Sköns församling för den aktuella tidsperioden att en enda unik person både hette Carin Olsdotter, var "krympling" och var kyrkoskriven i angiven by, som i just detta fall var Gärde.

66 Här har det framför allt gällt att se om identisk person förekommer angiven i andra delar av protokollet i syfte att komma fram till, i första hand, vilken boendeort personen ifråga befann sig i och därefter, med hjälp av jämförelser och utslutningar, komma fram till personens rätta identitet.

hörslängderna, även uppgifter från kyrkoarkivens övriga källor, såsom dop-, vigsel-, flyttnings- och begravningsböckerna och i enstaka fall även de militära arkivens generalmönstringsrullor utnyttjats, för att svara mot syftet att belysa *krisbiografier* ur ett *livsbaneperspektiv*.

För att sammanfatta denna datainsamlingsprocess utgörs huvudkällan inför analyserna i denna bok av handskrivna protokoll från de sockenkommunala stämmorna. I förekommande fall har, som nämnts, konverteringar av protokollen från originalhandlingar till micro fiches utnyttjats. När sådana konverteringar inte funnits till hands eller varit svårtydda, har de handskrivna originalkällorna granskats.

Kvaliteten hos de protokoll som studerats varierar en del mellan skilda sockenkommuner. Detta gäller både med avseende på den information som ges om det enskilda ärendet och den noggrannhet man haft när det gällde att namnge personer och orter. Även om jämförelser görs mellan skilda tidsperioder för en och samma sockenkommun, kan kvaliteten i dessa avseenden skilja sig. Ett exempel på tidsmässiga skillnader är om man jämför krisåren under 1830-talet, med sviktande skördar och stor nöd bland breda lager av befolkningen, med omkringliggande tidsperioder. Decenniet förde med sig att många nödställda blev föremål för beslut om fattigvård. Detta fick till följd att protokollen från detta decennium i första hand innehåller uppräkningsav, ofta nödortfögt angivna, personer, åtgärdsformer, samt åtgärdens omfattning med avseende på kostnad för socknen eller omfattningen av mat eller kläder som lämnades som fattigbidrag. Av dessa skäl har dessa protokoll karaktären av beslutsprotokoll. Under andra tidsperioder har protokollen mer karaktären av berednings- och till och med diskussionsprotokoll.

Sammantaget innebär allt detta att protokollen för vissa av sockenkommunerna, som exempelvis för Alnö, Skön och Tuna, under i stort sett hela den undersökta perioden var tämligen kompatibla, och uppvisar dessutom en rikedom på detaljer som gjort att fallbeskrivningarna kunnat göras mycket ingående; för andra sockenkommuner, som exempelvis för Njurunda, Skellefteå, Sundsvall, Vårdsberg och Timrå, har standarden när det gäller protokollföringen under olika perioder däremot varit synnerligen varierande.

Att utnyttja de sockenkommunala stämmoprotokollen för mer långtgående kvantitativa analyser av komparativ karaktär, genom att exempelvis jämföra åtgärdernas omfattning och karaktär över tid och

rum, är av nämnda skäl en grannlaga, för att inte säga omöjlig, empirisk uppgift. De kvantitativa analyser som, trots allt, förekommer i boken har därför endast presenterats i syfte att belysa mer övergripande tidsmässiga och rumsliga mönster, d v s tendenser av mer generell natur.

Källhänvisningar till de sockenkommunala stämmoprotokollen har i boken utformats på följande sätt: Vid varje sockenstämma, som med ytterst få undantag är mycket noggrant daterad, förekom allt från ett enda ärende till ett tiotal, undantagsvis ännu fler. Varje ärende inleddes normalt med ett ordningsnummer och ett paragraftecken. I framställningen kommer de enskilda ärendena att betecknas på följande sätt: Till att börja med anges en förkortad beteckning för socken eller kommun (Alnö=Al, Njurunda=Nj, Skellefteå=Så, Skön=Sk, Sundsvall=Su, Timrå=Ti och Tuna=Tu). Därefter följer ett datum (exempelvis 090120 avseende år, månad och dag) avslutat med numret på aktuell paragraf inom parentes.

Protokoll från sockenstämmorna i sockenkommunerna Alnö, Skön och Tuna är, som nämnts, förhållandevis väl förda. Detta innebär att ett enskilt ärendes beslutsgång ofta kan följas från dess upprinnelse och fram till dess avslutning. Dessutom har det, som nämnts, varit möjligt att utifrån uppgifter i protokollen identifiera angivna personer i den av Demografiska Databasen vid Umeå universitet framtagna och för forskningsändamål tillhandahållna konverteringen av data ur vissa kyrkoarkiv till sökverket INDIKO. INDIKO har varit av stor betydelse som dataunderlag för att beskriva ett antal enskilda livsöden. Uppgifter i sökverket har, när enskilda personer identifierats, följts upp med studier i motsvarande församlingars husförhörlängder genom att utnyttja de källhänvisningar som finns angivna i INDIKO. Syftet med denna uppföljning har varit att undersöka om noteringar i kolumnen "anmärkingar", som inte finns registrerade i INDIKO, förekommer i längderna.

Goda möjligheter finns att utifrån det svenska arkivbeståndet genomföra analyser av parallellt förda källor. Genom att exempelvis jämföra angivelser i husförhörlängdernas anmärkningskolumn, såsom noteringar om "fattig" eller "utfattig", med noteringar om motsvarande personer i sockenstämmoprotokollen, framgår, att en inte helt försumbar diskrepans mellan dessa källor förekommer. Denna diskrepans kan antingen innebära att en och samma person kan be-

tecknas som "utfattig" i socknens husförhörlängd utan att denne blev föremål för fattigvård. I andra fall kan person ha erhållit bidrag ur fattigkassan utan att vara betecknad som "utfattig" eller "sockenhjon" i husförhörlängderna.⁶⁷

Det finns även andra anledningar till att anföra källkritiska reflektioner med utgångspunkt i sockenstämmoprotokollen. I mångt och mycket måste dessa protokoll betraktas som partsinlagor som tar sina utgångspunkter i lokala myndigheters bedömningar. Den som formulerade innehållet i dem representerade den sockenkommunala stämmans ledamöter, i de flesta fallen sockenstämmans ordförande, d v s kyrkoherden. Det finns exempelvis skäl att anta att stämmans ledamöter i enskilda fall var av en helt annan åsikt när det gällde hur lämplig en viss åtgärd var än den nödställde eller dennes anhöriga. Man kan till och med tänka sig att sådana åsiktsskillnader uttrycktes i protokollen. Det finns dock skäl att tro att åsiktsbrytningar av sådant slag sällan framställdes i stämmoprotokollen trots att åsikterna gick isär. Sockenmännens avsevärda sociala, statusmässiga och materiella överläge gentemot de nödställda gjorde att de förstnämnda givetvis innehade ett avsevärt tolkningsföreträde gentemot de sistnämnda. Detta tolkningsföreträde måste i sin tur ha fått återverkningar på hur det enskilda ärendet framställdes i sockenstämmoprotokollet.⁶⁸ Handläggning och beslut framställdes därför oftast i homogena termer. Hur handläggningen och besluten framställdes i protokollen hängde givetvis även samman med hur sockenmännen själva ställde sig, exempelvis om hur lämplig en åtgärdsform var i de enskilda fallen. Man kan därför förmoda att de åsiktsskillnader, som trots allt finns återgivna i protokollen, endast utgör enstaka 'toppar på ett isberg'. Att öppna konflikter

67 Jämf exempelvis Engberg a a:30.

68 Sockenmännen, d v s de som hade talan och rösträtt i sockenstämman, var enligt 1817 års sockenstämmoförordning de "som inom församlingen äga Fastighet, och derutöver jemväl andra personer, hvilka hafva rösträtt vid Prestval, dock med undantag af dem som efter Afhandlingar bruka enskilte personers jord, så fram de icke äro med ägarens Fullmagt försedde". Se Johansson a a:56. En viss uppluckring beträffande talan och rösträtt skedde genom en kungörelse från 1824 i och med att arrendatorer fick rösträtt i ordnings- och disciplinärenden. Ibid:58. I 1843 års sockenstämmoförordning utvidgades rösträtten till att, utöver ägare av skattlagda fastigheter, även innefatta arrendatorer och "alla andra Socknens invånare, som innehafva fabrik eller annat särskildt bebyggt werk och inrättning, samt dem, som njuta lön, drifva hantverk eller idka annan näring och därför erlagga bevillningsbelopp" efter vissa bestämmelser. Ibid:82.

mellan exempelvis de nödställda, sockenmännen och allmogen i övrigt trots allt blottlades genom protokollen, kan ha att göra med att konflikterna var allmänt kända och allmänt diskuterade i socknen eller att var och en av de motsatta åsikterna stöttades av inflytelserika intressen. Sammanfattningsvis kan representativiteten hos de i protokollen synliggjorda konflikterna därför i hög grad ifrågasättas.

Trots allt framställdes inte all handläggning och alla beslut i utslutande harmoniska termer. Flera konfliktkonstellationer kunde i de enskilda fallen vara mer än underförstådda i protokollen. Förutom de åsiktsskillnader som sockenmännen sinsemellan kunde uppvisa, framträder i sådana sammanhang såväl den nödställda, ibland även dennes anhöriga, samt personer bland allmogen, som antingen tog initiativ till beslut om en åtgärd eller av olika anledningar motsatte sig att vissa beslut kom till stånd. I enstaka fall kom konflikter mellan sockenmännen och delar av allmogen att leda till tämligen långdragna processer, trots att den förstnämnda parten vanligtvis kunde hänvisa till tidigare fattade beslut och av staten utfärdade förordningar som underlag för sina åsikter. Sockenmännen utnyttjade i sådana fall ofta denna favör genom att hota med vitesförelägganden och att därmed låta tvisten få en rättslig prövning. Några sådana fall kommer att belysas i boken. Utifrån dessa fall är syftet inte att, så att säga i efterhand, tillskriva ena parten rätt i förhållande till annan part. Snarare tjänar dessa fall till att belysa hur konflikter av olika slag i det långa loppet kunde ge förutsättningar för att genomföra förändringar genom att återverka på hur beslut om åtgärder framåt i tiden utvecklades i enskilda sockenkommuner.

7. Etiska överväganden

När frågor av känslig natur skall behandlas i forskningssammanhang finns anledning att beakta vissa etiska principer. Enskilda personer skall exempelvis under inga omständigheter behöva känna sig kränkta eller på annat sätt komma till skada genom att uppgifter presenteras som är av känslig, konfidentiell natur. I denna bok behandlas företeelser som inträffat för 125 år sedan eller mer. I Sverige omfattas inte uppgifter som är 70 år eller äldre av den sekretess som styr sättet att handskas med uppgifter som tillkommit senare. Även en sådan regel

bör dock beaktas med varsamhet. Finns känsliga uppgifter som rör släktband, som i och för sig har sin upprinnelse för mer än 70 år sedan men som kan tänkas få återverkningar just genom släktbanden med personer som finns i livet idag, skall givetvis inte det datamaterial som behandlas leda till att enskilda personer kan gå att identifieras. Uppgifter av detta slag kan exempelvis röra ärftliga sjukdomar.⁶⁹

Jag har i denna bok valt att, med några få undantag, ange såväl namn, boendeorter och andra uppgifter, som tämligen noggrant beskriver fallens huvudpersoner. De få undantagen avser speciellt känsliga ärenden då fingerade namn utnyttjats. Jag känner sympati för den argumentation som Elisabeth Engberg, inför liknande konfidentialitetsproblem, fört i sin nyligen publicerade doktorsavhandling. Så här argumenterar hon:

Det som talar för att använda individernas rätta namn är att det ger en känsla av autenticitet. Historia handlar om verkliga människor och varför skall bara betydande män och beslutsfattare kallas vid sina rätta namn. De människor som befann sig i samhällets lägre skikt har alltför ofta betraktats som en anonym grå massa, ett kollektiv utan ansikten. Att använda deras rätta namn skulle kunna vara ett sätt att i efterhand synliggöra och bekräfta några av de människor som under sin livstid levde i samhällets marginal. Med detta synsätt är intentionen inte att kränka, utan snarare att positivt synliggöra och uppvärdera dem som tidigare ofta blivit nedvärderade av det omgivande samhället.⁷⁰

Den som läser föreliggande bok kommer sannolikt att finna att 1800-talets s k fattigfolk knappast kan betraktas som "en grå massa". I deras levnadsöden kan både tragik, utanförskap och social marginalisering återfinnas. Samtidigt finns bland dem ett antal exempel på både civillkurage och mod, egenskaper som endast undantagsvis värdesattes under 1800-talet, framför allt inte bland de besuttna, men som vi idag uppskattar som positiva värden att akta. Förhoppningen är att läsningen av boken skall ge inblickar och insikter som innebär att bilden av vad som idag ofta uppfattas som 1800-talets "fattigsverige" egentligen är betydligt mer mångfacetterad än vad de "vanliga" jämförelserna

69 Se diskussion om detta i Drugge 1996:153.

70 Engberg a a:45.

mellan dåtidens fattigdom och den moderna välfärdsstaten ofta ger upphov till.

8. Bokens disposition

Boken är inte kronologiskt utan tematiskt upplagd. Kapitlen som följer kretsar således, vart och ett, kring ett tema. Dessa teman har efterhand som arbetet med boken framskridit kommit att framstå som betydelsefulla när det gäller att teckna såväl breda sociala förändringsförlopp, från det traditionella bondesamhället till ett som befinner sig på tröskeln in i det moderna, som enskilda livsöden och sociala reaktioner på dem.

Boken har disponerats på följande sätt: Efter det inledande kapitlet, som nu är till ända, följer ett kapitel med titeln *Om att spåra arbetslinjen historiskt*. Arbeta och försörjningsansvar är att betrakta som hörnpelare i allt fattigvårdstänkande under 1800-talet. Kapitellet måste betecknas som tillbakasyftande. I syfte att understryka detta speglas i kapitlet protestantisk arbetsetik mot bakgrund av Martin Luthers bidrag och senare tiders forskning om denna företeelse i syfte att rekonstruera och modernisera den uppfattning Luther hade i denna fråga. Därefter kommer kapitlet att beröra "arbetslinjen", som den tittar sig i svenskt 1800-tal, och den lagstiftning om laga försvar och arbetsplikt som präglade 1800-talets fattigvård. Detta kapitel liksom de övriga innehåller därefter fallbeskrivningar och en avslutande diskussion.

Kapitel 3 har titeln *Om försörjningsansvar och gamla förr*. Mycket av svensk fattigvård under 1800-talet handlade om att försörja personer som blivit gamla och som oftast därför inte längre kunde försörja sig själva. De gamla hade ingen självklar plats i ett 1800-talshushåll bland småbrukare eller hantverkare, ja inte ens i ett välbärgat bondehemman. Om detta handlar kapitlets inledning. Vem som skulle ta ansvar för försörjningen av den gamle blev därför en framträdande fråga i 1800-talets fattigvård. Ofta uppstod konflikter mellan parter om hur detta ansvar skulle fördelas. I sista hand kunde de lokala myndigheterna som skötte fattigvården föra sådana konflikter inför domstol. De alternativ som myndigheterna hade till hands inventeras innan fallbeskrivningar görs, allt avslutat med en uppföljande diskussion.

Kapitel 4 har titeln *Om sockengång, utsatthet och motstånd* och är det volymmässigt längsta kapitlet i boken. Kapitlet tar sin utgångspunkt i den, socialt sett, mest vittgående åtgärdsformen som den lokala fattigvården hade att ta ställning till eftersom den kan kännetecknas av social distans och marginalisering. På grund av detta ledde ärenden som berör sockengång inte så sällan till konflikter mellan olika parter bestående av präst, sockenmän eller andra företrädare för allmogen å ena sidan och de utsatta, nödställda som blev föremål för åtgärden å den andra. Sådana konflikter kunde även synliggöras i fattigvårdsprotokollen. Olika former av *politiska kulturer* avtecknas i dessa konflikter. Denna omständighet ger i sin tur upphov till en diskussion om förhållandet mellan centralmakt och det lokala självstyret under 1800-talet. Allt detta följs av fall som beskriver nödställda och sockenkommunernas sätt att ta sig an deras problem och som ledde till att beslut om sockengång aktualiserades. I anslutning till fallbeskrivningarna diskuteras rimligheten i tesen om lokalt självstyre och skilda politiska kulturer utifrån de beslut som fallen gav upphov till.

Kapitel 5 med titeln *Om eldens härjningar och sociala sammanhang* är, till skillnad från kapitel 2, i första hand framåtsyftande. Inom ramen för det traditionella bondesamhällets samverkansformer, där även den tidens brandförsäkring, brandstoden, ingick, hade ett samfällt, kollegialt ansvar utvecklats. Genom den individualisering av ansvar som de moderna försäkringsformernas inträde innebar, bröts delar av de gemenskaper som av tradition var knutna till by- och sockengemenskaperna. De resursstarka kunde försäkra sig bland gelikar medan de resurssvaga, som saknade medel till detta, hamnade som hjon inom fattigvårdssamhället när olyckan var framme och elden förödde delar eller hela deras egendom.

Boken avslutas med ett sammanfattande kapitel där likartad forskning om svensk fattigvård under 1800-talet jämförs med de slutsatser som denna bok ger uttryck för. Jämförelser görs dessutom mellan dåtid och nutid genom att anknyta teman i boken till dagsaktuell socialpolitisk debatt.

Andra, såväl intressanta som signifikanta, aspekter på 1800-talets krishantering skulle mycket väl kunna behandlas i denna bok. Av olika anledningar, men huvudsakligen dock av utrymmesskäl, har dessa inte kommit med i boken. Brottsligheten förorsakade givetvis problem som även berörde den sockenkommunala fattigvården. Anhöriga till dem

som dömdes drabbades likväl som de dömda själva. Ungdomar, som genom tidigt dryckenskap och brottslighet kommit på avvägar, skulle återföras till ett "christeligt" och ansvarsfullt liv som innebar att man kunde ta ett försörjningsansvar. Aspekter av detta slag finns behandlade i två artiklar skrivna av Lotta Vikström.⁷¹

De fysiskt och psykiskt handikappade förtjänar förvisso egna kapitel i en bok som denna. Ett avsnitt om de fysiskt handikappade skrivet av författaren till boken kommer att publiceras i annat sammanhang. Hur man på det sockenkommunala planet agerade gentemot det föräldralösa barnet är ett annat tema värt att beakta. I olika artiklar och i en avhandling har Elisabeth Engberg, med utgångspunkt i dokument härrörande från Skellefteå moderförsamling, uttömmande skildrat detta problemområde. Samma kan sägas beträffande den plats som den ensammodern hade i en artonhundratalskontext med dess patriarkala syn på familj och moderskap.

71 Vikström 2005a & 2005b.